

چالش‌های تعریف افراط‌گرایی دینی در حقوق بین‌الملل

محمد امین لسانی سنگاچین

دانشجوی دکترای حقوق بین‌الملل عمومی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: amin.lesani@gmail.com

شهرام زرنشان (نویسنده مسؤل)

دانشیار، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

Email: zarneshan@atu.ac.ir

محسن محبی

استادیار، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: sd.mohebu@gmail.com

قاسم زمانی

استاد، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی تهران، ایران.

Email: zamani@atu.ac.ir

چکیده

مقابله با افراطی‌گری دینی اگرچه از جانب بسیاری از سیاست‌گذاران و حقوق‌دانان مورد تأکید قرار گرفته است و لکن این موضوع در اولین قدم دارای مشکلی اساسی است و آن تعریف مفهوم افراطی‌گری دینی است. اینکه افراطی‌گری دینی چیست؟ این مقاله قصد دارد مقدمه‌ای باشد بر تعریف موضوع افراط‌گرایی دینی در حقوق بین‌الملل، از این لحاظ تلاش گردیده با بیانی ساده و دور از مفاهیم پیچیده ضمن بررسی معنای افراط و دین به‌ویژه بر اساس اسناد بین‌المللی، به تعریفی در دسترس نسبت به افراطی‌گری دینی در چهارچوب حقوق بین‌الملل دست یابد. به لحاظ پیچیدگی دو موضوع دین و افراط و اثرات ارائه هر تعریف در این تعریف لزوماً جامع‌و‌مانع نخواهد بود و لکن می‌تواند به محققینی که قصد دارند در زمینه مبارزه با افراطی‌گری دینی فعالیت نمایند، آشنایی نسبت به این موضوع ارائه دهد. سؤال اصلی در این مقاله آن است که منظور از افراطی‌گری دینی در حقوق بین‌الملل چیست؟ پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و با بررسی اسناد و متون بین‌المللی و تارنماهای اینترنتی تلاش نموده تا با بررسی تعاریفی از دین و افراط و چالش‌های پیش روی ارائه تعریف، پاسخی منطقی برای پرسش یادشده بیابد.

کلیدواژگان

افراط، دین، تعریف، حقوق بین‌الملل

مقدمه

ورود به هر موضوع بدو نیازمند شناخت و آشنایی با آن موضوع، ابعاد و حدود آن می‌باشد. افراطی‌گری دینی^۱ عبارتی است که بارها آن را شنیده‌ایم و بعضاً تبعات آن را به جان و تن احساس نموده‌ایم. درحالی‌که پس از ظهور و بروز گروه تروریستی دولت اسلامی در عراق و شام و اعمال دهشت‌آور خشنی که با نام دین به عمل آورد، موضوع مقابله با افراطی‌گری برآمده از دین برای مدت‌ها مورد توجه سیاستمداران و اندیشمندان بود و اسناد بین‌المللی متعددی در این خصوص تصویب و در سخنرانی‌ها و کنفرانس‌ها دائماً از لزوم این مقابله سخن به میان می‌آمد؛ ولی یک نکته اساسی بدون پاسخ باقی ماند. این سؤال که افراطی‌گری دینی چیست؟ پاسخ به این سؤال سهل ممتنع است و خود نیاز به دریافتی درست از مفاهیم دیگر است. مفاهیمی حاصل از پاسخ به این پرسش‌ها که دین چیست؟ افراط به چه معناست؟ افراطی کیست؟ و سؤال سخت‌تر این‌که افراطی‌گری دینی چیست؟ آیا صرف اعتقاد به دین و آیین خاص و اجرای مضیق احکام آن دین موجب می‌شود بتوان شخص را افراط‌گرایی دینی نامید؟ این نقطه که همان محل آغاز حرکت به‌سوی مبارزه با این پدیده است خود می‌تواند به توقفگاهی در مبارزه با افراط‌گرایی دینی تبدیل شود و مانعی مهم بر سر مقابله با افراطی‌گری دینی ایجاد کند. در ایران، افراط‌گرایی دینی معمولاً با اسلام سلفی یا وهابی هم معنی دانسته شده است. در اروپا و امریکا نیز بسیاری از متون تمرکز افراط‌گرایی را بر شکل خاصی از اسلام قرار داده‌اند. درحالی‌که افراط‌گرایی می‌تواند در همه ادیان و مذاهب رخ دهد و برابر دانستن آن با یک دین یا مذهب ایراد مهمی است که بر اثر تعریف نادرست این مفهوم رخ می‌دهد. عدم ارائه تعریف صحیح از افراطی‌گری دینی می‌تواند موجب تمرکز بر مقابله با یک دین، مذهب و عقیده و یا عدم مقابله با افراط‌گرایان دینی به لحاظ خروج ایشان از شمول دایره تعریف شود. درحالی‌که آزادی دین و عقیده از جمله حق‌های مصرح و تأکید شده در اسناد بین‌المللی است تعریف وسیع از افراطی‌گری دینی می‌تواند حقوق تضمین‌شده انسان‌ها در اسناد داخلی و بین‌المللی را دچار محدودیت کند و سبب مقابله حاکمیت‌ها با آزادی دین و عقیده به اسم مبارزه با افراطی‌گری دینی شود. تعریف محدود این پدیده نیز می‌تواند منجر به آسیب به انسان‌های قربانی افراطی‌گری شود؛ زیرا با خارج نمودن بسیاری از افراطیون از تعریف به آن‌ها اجازه رشد و نمو و گسترش می‌دهند. اتحادیه اروپا نیز به اهمیت دستیابی به مفهوم واحد از افراطی‌گری توجه و در این خصوص تلاش و به کشورهای عضو توصیه نموده برای دستیابی به تعریفی در این زمینه تلاش نمایند.^۲ تعریف افراط‌گرایی چنان مناقشه‌برانگیز بوده که سازمان‌های بین‌المللی صرفاً به وجه معینی از آن یعنی «افراط‌گرایی خشونت‌آمیز» تمرکز نموده و سعی نمودند آن را تعریف نمایند؛ ولی حتی در این حیطه نیز تأملات مهمی ایجاد شده است. دبیرکل سازمان ملل متحد در پیام خود به جلسه ارائه گزارش کمیسیون عالی به شورای حقوق بشر تأکید نمود که می‌بایست از استفاده تعاریف گسترده در مورد تروریسم یا افراط‌گرایی خشونت‌آمیز که باعث نقض حقوق بشر می‌شود اجتناب نمود. خانم قانع در این جلسه تأکید نمود که خاصیت ارتجاعی اصطلاح «افراط‌گرایی خشونت‌آمیز» می‌تواند تأثیر بسیار بدی بر روی حقوق بشر بگذارد. در جلسه قرائت این گزارش برخی کشورها و سازمان‌های جامعه مدنی ابراز نگرانی کردند که نبود تعریفی از «افراط‌گرایی خشونت‌آمیز»^۳ می‌تواند به نقض حقوق بشر منجر شود و بر این عقیده بودند که دستیابی به توافق برای تعریف می‌بایست اولین قدم در مقابله و پیشگیری از افراط‌گرایی خشونت‌آمیز باشد. تعاریف بیش از حد گسترده یا مبهم از آنچه «افراط‌گرایی» یا «افراط‌گرایی خشونت‌آمیز» خوانده می‌شود می‌تواند به دولت‌ها ابزاری برای سرکوب، به‌ویژه در مقابل کسانی که مخالف سیاست‌های دولت هستند یا مایل به چالش کشیدن آن‌ها هستند ارائه دهد و همچنین برنامه‌ریزان

¹ religious extremism

² EUROPEAN COMMISSION, "Supporting the prevention of Radicalisation leading to violent extremism," (Brussels: EUROPEAN COMMISSION 2016):^۹

³ Violent Extremism

ضدتروریسم به آزادی‌های مدنی تجاوز نمایند. در جلسه استماع گزارش تأکید شد که هر تعریفی که از افراطی‌گری خشونت‌آمیز صورت می‌گیرد بازهم می‌بایست منطبق با مواد ۱۸ و ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی^۴ انجام شود.^۵ در این مقاله ابتدائاً مفهوم دین از منظر اندیشمندان در سطح داخلی بررسی و سپس در اسناد بین‌المللی مورد مطالعه قرار گرفته است. سپس واژه افراط مورد بررسی و در نهایت با تلفیق این دو بخش تلاش می‌شود به درکی بهتر از اصطلاح افراطی‌گری دینی در حقوق بین‌الملل دست یابیم.

۱- مفهوم دین^۶

تعریف دین را می‌توان تعریفی مجادله‌انگیز دانست. مرز میان دین و بددینی، تبعات ناشی از پذیرش افکار و اندیشه‌های مخالف به‌عنوان دین برای دین پذیرفته در جامعه و اثرات عدم شناسایی ادیان دیگر در تزییع حقوق ایشان نکاتی است که در مقدمه این تعریف باید در مورد آن اندیشید. تعیین یک عنصر محوری که بتواند وجه جامع تمام مذاهب مختلف در جهان باشد به نظر کار آسانی نمی‌رسد. حتی اعتقاد به وجودی متعالی به نام خداوند نمی‌تواند جامع تمام مذاهب باشد، چراکه ممکن است افرادی باوجود دغدغه‌های معنوی به چنین وجودی به‌عنوان منشأ و مبدأ و مرجع هستی اعتقاد نداشته باشند.^۷ برای تعریف دین دو زمینه کلی می‌توان متصور بود، اول، تعریف آن از دیدگاه اندیشمندان دینی و دوم تعریف دین بر اساس دیدگاه‌های موجود در حقوق و اسناد بین‌المللی.

۱-۱- گوناگونی مفاهیم دریافتی از دین در نظر اندیشمندان

تعاریف دین کمتر غلط، بلکه غالباً ناقص یا محدودند و دارای قابلیت‌های متفاوت.^۸ در لغت‌نامه دهخدا، دین به‌عنوان کیش، خصایص روحی، تشخیص معنوی و وجدان و نیز صبغه^۹ تعریف شده است. فرهنگ معین، دین را به آیین، کیش، راه و روش معنی نموده است.^{۱۰} در زبان انگلیسی واژه «religion» از عبارت لاتین «religio» برآمده که به معنای وجدان کاری، فداکاری یا احساس تعهد نزدیک است.^{۱۱} در لغت‌نامه آکسفورد دین به‌عنوان عمل یا رفتار نشان‌دهنده اعتقاد، اطاعت و احترام به یک خدا، خدایان و یا نیروی مافوق بشری دانسته شده است.^{۱۲} به‌رغم تعاریف متعددی که از دین دست داده شده است، هنوز هیچ‌گونه توافق درخور ملاحظه‌ای درباره تعریف دین بین استادان و صاحب‌نظران وجود ندارد، بلکه اغلب تمایل دارند تا باتوجه‌به

^۴ International Covenant on Civil and Political Rights

^۵ Human Rights Council, "Outcome of the panel discussion on the human rights dimensions of preventing and countering violent extremism," (Geneva: UN, 2016)

^۶ Religion

^۷ سید محمد قاری سید فاطمی، حقوق بشر معاصر جستارهایی تحلیلی در حق و آزادی‌ها (تهران: نشر نگاه معاصر، ۱۳۹۶)، ۱۳۲.

^۸ علی‌رضا شجاعی زند، «تعریف دین»، اندیشه دینی ۳۰ (۱۳۸۸)، ۷.

^۹ «موسسه لغت‌نامه دهخدا و مرکز بین‌الملل آموزش زبان فارسی»

^{۱۰} <https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary/detail/155793?title=%D8%AF%DB%8C%D9%86> (5 / 13 / 2023)

^{۱۱} محمد معین، فرهنگ معین (تهران: کتاب راه نو، ۱۳۸۱)، ۷۱۳.

^{۱۱} Kevin Schilbrack, "The Concept of Religion," 5 / 13 / 2023, <https://plato.stanford.edu/entries/concept-religion/>

^{۱۲} "Oxford English Dictionary," 5 / 13 / 2023,

<https://www.oed.com/viewdictionaryentry/Entry/161944#:~:text=5-.a,achieving%20spiritual%20or%20material%20improvement.>

خصیصه اصلی تجربه دینی، از واژه‌هایی مثل الهی، مقدس یا علاقه‌نهایی بشر سخن بگویند. بسیاری از پژوهشگران نیز معتقدند که اگر به ویژگی‌های ذاتی دین‌باور داشته، به عبارت دیگر ذات‌گرا باشیم، می‌توانیم به طور معناداری از تعریف دین سخن بگوییم.^{۱۳} اندیشمندان بر اثر تجربیات درون و برون دینی هر یک تعریف خاصی از دین را ارائه می‌دهند. مجموعه قواعد برآمده از منشأ الهی و یا حتی انسان‌ساز، مجموعه اندیشه‌های انسان که برآمده از ترس وی از وجودی برتر است و یا ساختاری هویت‌ساز و هویت‌بخش. تی یل می‌گوید: «در حقیقت دین وضعیت روحی یا حالتی ناب و حرمت آمیز است که آن را خشیت می‌خوانیم»، از نظر برادبی دین بیش از هر چیزی کوششی است برای آنکه حقیقت کامل خیر را در تمام وجوه هستی‌مان باز نماییم. جیمز مارتینو^{۱۴} مدعی بود که دین اعتقاد به خدایی همیشه زنده است، یعنی اعتقاد به اراده و ذهنی الهی که حاکم بر جهان است و با نوع بشر مناسبات اخلاقی دارد.^{۱۵} آیت‌الله جوادی آملی دین را مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی می‌داند که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد، گاهی همه این مجموعه حق و گاهی همه آن باطل و زمانی مخلوطی از حق و باطل است. اگر مجموعه حق باشد، آن را دین حق و در غیر این صورت آن را دین باطل و یا التقاطی از حق و باطل می‌نامند.^{۱۶} ایشان دین به معنای اعم را به گونه‌ای تعریف می‌کند که شامل همه مکاتب، حتی مکاتبی مانند مارکسیسم می‌شود. مطابق این سخن هر مکتبی که دارای یک جهان‌بینی و ایدئولوژی باشد و سخنی در باب «هست و است و نیست‌ها» و «بایدونبایدها» داشته باشد، دین خوانده می‌شود هرچند هست را مساوی با ماده بدانند و اصل اولش ایدئولوژی‌اش مبارزه با دین و نفی آن و کنارگذاشتن آن باشد.^{۱۷} استاد مطهری در مواضع مختلف با استناد به آیات قرآن کریم، در خصوص فهم و تصویری که از دین دارد، تأکید می‌کند «دین و نه ادیان»، دین خدا از آدم تا خاتم یکی است و همه پیامبران به یک دین دعوت کرده‌اند و تفاوت شرایع آسمانی در یک سلسله مسائل فرعی است.^{۱۸} اسلام، نام دین خداست که یگانه است و همه پیامبران برای آن مبعوث شده‌اند و به آن دعوت کرده‌اند. صورت جامع و کامل دین به وسیله خاتم پیامبران - حضرت محمد بن عبدالله (ص) - به مردم ابلاغ شده است. در نتیجه استاد مطهری بر هویت آسمانی دین به عنوان پیام خداوند تأکید دارد. دین امری است که خدا به وسیله وحی به مردم عرضه می‌کند، به همین دلیل هر آنچه که دین خوانده شو، اما حاصل پیام خداوند به بشر نباشد، از نظر استاد به معنای حقیقی دین نیست.^{۱۹} مرحوم علامه طباطبائی می‌گویند، انسان چه در زندگی فردی و چه اجتماعی به قانون و مقررات نیاز دارد و قانون و مقرراتی که انسان بر طبق آن زندگی می‌کند، همان دین اوست و «دین همان روش زندگی است و از آن جدایی ندارد». دین عبارت است از اعتقاد انسان درباره انسان و جهان و مقررات متناسب با آن که در مسیر زندگی مورد عمل قرار می‌گیرد. پس هم کسانی که هستی را مساوی با ماده می‌دانند و هم بت‌پرستانی که اصل خالق و آفریننده را قبول

^{۱۳} احد قرا ملکی و سعیده سیاری، «تحویلی نگری در تعریف دین، از دیدگاه دین‌پژوهان معاصر غرب مطالعه‌ی پنج نظریه‌پرداز مؤثر»، فصلنامه اندیشه دینی / دانشگاه شیراز ۳۳ (۱۳۸۸)، ۱۰.

^{۱۴} James Martineau

^{۱۵} زری پیشگر، «مفهوم شناسی دین»، فصلنامه خط اول ۶ (۱۳۸۷)، ۸۸.

^{۱۶} عبدالله جوادی آملی، انتظار بشر از دین (قم: اسراء، ۱۳۸۰)، ۱۱۲.

^{۱۷} عبدالرحیم سلیمانی، «تعریف دین در کلام و فلسفه دین و تعریف اقلی و اکثری»، فلسفه دین ۲ (۱۳۹۶)، ۳۷۸.

^{۱۸} مرتضی مطهری، وحی و نبوت، مجموعه آثار (تهران: صدرا، ۱۳۸۳)، ۴۴.

^{۱۹} رضا جلالی، محمد ترابی، «معرفت شناسی باور دینی از دیدگاه استاد مطهری و تاثیر آن بر نسبت دین و سیاست»، سیاست متعالیه ۱۵ (۹۵)، ۲۵.

دارند و هم پیروان ادیان زنده مانند زرتشتیان، یهودیان، مسیحیان و مسلمانان همه روش برای زندگی دارند و همین، دین آنان است. اما دین حق، آن است که مشتمل بر برنامه‌ای برای زندگی باشد که از طرف خدا آمده است.^{۲۰}

نویسندگان مسیحی هم تعریف‌هایی از دین ارائه کرده‌اند که درون دینی و کلامی است. آنان نیز با اینکه مدعی هستند که دین را به‌طور کلی تعریف می‌کنند، اما در واقع دینی را تعریف کرده‌اند که خود حق می‌دانند. نویسندگان کتاب عقل و اعتقادات دینی در فصل اول کتاب خود درباره مفهوم دین، آن را متشکل از مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و احساسات (فردی و جمعی) حول مفهوم حقیقت غایی تعریف نموده‌اند، گر چه خود نیز به این مسئله اذعان دارند که تعریف دقیق دین امری بسیار پیچیده و دستیابی به توافقی مشترک پیرامون آن کاری بس مشکل است. ایشان درجایی می‌گویند: «این اشارات مجمل نشان می‌دهد که تعریف کردن دین امری دشوار است. از سوی دیگر وقتی که ما از دین به‌طور کلی سخن می‌گوییم، در معرض خطر بی‌دقتی و مبهم‌گویی هستیم و چه‌بسا حتی ظرایف مهم و پیچیده ادیان موجود را تحریف کنیم.»^{۲۱}

هابز^{۲۲} به‌عنوان فیلسوفی که اندیشه وی تأثیر بسزایی در شاکله بندی حقوق بین‌الملل امروز داشته در تعریف دین بیان می‌نماید: «ترس از قدرت نامرئی که ساخته ذهن بوده و یا بر اساس داستان‌های رایج در جامعه تصور گردد، دین است. ترس از قدرت نامرئی که بر اساس داستان‌های غیرمجاز تصور گردد خرافه است و وقتی قدرت تصور شده به‌راستی چنان باشد که ما تصور می‌کنیم، در آن صورت دین، دین راستین است.» «ایمان اصلاً هیچ رابطه‌ای و هیچ نسبیتی با اجبار یا فرماندهی ندارد، بلکه تنها متکی به قطعیت یا احتمال صحت استدلال‌هایی است که از عقل و یا چیزی که آدمیان پیشاپیش بدان باور دارند، استنتاج شوند.»^{۲۳}

نظام‌های حقوقی ممکن است به‌صورت صریح یا ضمنی مذاهب را ارزیابی کنند. بسته به نگرش ارزیاب، ادیان به «دین خوب» یا «دین بد» یا «دین» در مقابل «بی‌دین» توصیف می‌شود. همچنین ممکن است در مورد ادیان توحیدی به اصلاحاتی نظیر «ستی» فکر کنند، در حالی که ممکن است ادیان مشرک یا غیردینی را به‌عنوان دین «بدوی» یا «خرافی» تلقی نمایند. کسانی که دارای حساسیت گسترده‌تری هستند، ممکن است مذاهب سنتی را گسترش دهند تا نه تنها مسیحیت، اسلام، یهودیت، بودیسم و هندوئیسم را در برگیرند، بلکه گروه‌های دیگری مانند فالون گونگ یا دانشمند شناسان^{۲۴} را که واقعاً دین نبوده و فرقه هستند و حقیقتاً نمی‌توان به آن عنوان دین را اطلاق نمود به‌منظور بهره‌بردن از مزایای حمایت از ادیان به‌عنوان دین تلقی می‌نمایند.^{۲۵}

می‌توان دین را از باب باور به‌عنوان اعتقاداتی که مردم در مورد موضوعاتی نظیر خدا، حقیقت یا آموزه‌های ایمان شناخت، این تعریف از دین به‌طور معمول بر اهمیت درک صحیح افراد از دکتترین تأکید دارد. دین همچنین به‌عنوان هویت به وابستگی فرد با گروه تأکید می‌نماید. به این معنا که دین هویتی چیزی است که در آن مردم با آن به دنیا آمده‌اند، نه چیزی که پس از یک

^{۲۰} محمد حسین طباطبایی، شیعه در اسلام (قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۴)، ۲۳-۲۵.

^{۲۱} حسین حسینی، «تحلیل مؤلفه‌های مفهومی دین»، *جستارهای فلسفه دین*، شماره ۲ (۱۳۹۱)، ۲۹.

^{۲۲} Thomas Hobbes

^{۲۳} توماس هابز، *لویاتان*، ترجمه حسین بشیریه، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۱)، ۱۰۹.

^{۲۴} Scientologist

^{۲۵} T. Jeremy Gunn, "The Complexity of Religion and the Definition of "Religion" in International Law," *Harvard Human Rights Journal* 16. (2003):196.

فرایند مطالعاتی، دعا برگزینند. دین را می‌توان روش زندگی دانست که با اعمال، آیین‌ها، آداب‌ورسوم و سنت‌هایی همراه است که ممکن است مؤمن را از پیروان ادیان دیگر متمایز کند که در آن افراد به زندگی در صومعه‌ها یا جوامع مذهبی ترغیب یا به مراعات بسیاری از مناسک از جمله پنج نوبت نماز خواندن یا امتناع از خوردن گوشت خوک تحریک شوند.^{۲۶} آنچه گفته شد به ما نشان می‌دهد از دید اندیشمندان چه طیف گسترده‌ای از را برای تعریف دین می‌توان در نظر گرفت. این تعارض تعاریف از دین می‌تواند خود مایه نزاع نیز باشد، تعاریف مضیق از دین سبب خروج دیگر باورمندان از حریم مفهوم دین و قرار گیری در دایره بی‌دینان می‌شود. تعریف موسع از مفهوم دین می‌تواند در تعارض با باورهای ادیانی باشد که برای خود اصول معینی تعریف و خروج از این اصول را به معنای خروج از دین دانسته و این تعریف موسع را سبب تعرض به باورهای خود می‌دانند. این گستردگی و تنوع تعاریف ارائه شده توسط اندیشمندان، عالمان و فلاسفه، بر حقوق بین‌الملل نیز تأثیر گذاشته و سبب تشتت نوع دیدگاه‌ها در سطح بین‌المللی و ایجاد محدودیت‌های مهم در شناخت موضوع افراطی‌گری دینی در حقوق بین‌الملل شده است.

۱-۲- رویکرد حقوق بین‌الملل نسبت به مفهوم دین

در عالم حقوق انتخاب و ارائه تعریف از دین، تأثیر بسیار گسترده‌ای بر جوامع بشری دارد. زیرا این تعریف است که سبب به‌رسمیت‌شناختن حقوق مختلف (همانند حق داشتن، ابراز، آموزش دین) برای پیروان ادیان و یا خروج ایشان از چتر حمایت قانون و در معرض خطر قرارگرفتن خواهد شد؛ بنابراین در حقوق داخلی تلاش می‌شود آن تعریفی از دین ارائه شود که به خواست اکثریت مردمان آن جامعه که ممکن است دین‌دار یا غیردین‌دار باشند نزدیک باشد. ساختار حقوق بین‌الملل امروزی که از کشورهای مستقل دارای حاکمیت با ساختارهای اجتماعی، سیاسی، دینی و اقتصادی مختلف ایجاد شده است، موجب پیچیدگی بیشتر در دستیابی به تعریف دین در سطح حقوق بین‌المللی شده است. در اسناد مختلف بین‌المللی از دین نام‌برده شده است و از حقوق دینی افراد در زمینه‌های داشتن عقاید، احترام به اماکن مقدس، اجرای مناسک، تعلیم‌وتربیت دفاع شده و بر آزادی افراد در این زمینه تأکید شده است. مواد ۲ و ۱۸ و ۲۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر از دین و آزادی‌های مربوط به آن نام می‌برد. قطعنامه‌های ۱۴۲۴^{۲۷}، ۲۸۱۶۲۴^{۲۸}، ۱۹۸۹^{۲۹}، ۲۱۷۸^{۳۰} بارها از عبارت «دین» استفاده نموده است. ولی هیچ‌یک از این اسناد تعریفی از دین ارائه ننموده‌اند و مشخص نکرده‌اند که منظور ایشان از دین چیست؟ نویسندگان متون کوشیده‌اند از تعریف این موضوع عبور نمایند. قطعنامه‌های مجمع‌عمومی تعریف روشنی از دین ارائه نمی‌دهد، عموماً قطعنامه‌ها هنگامی که قصد صحبت از دین را دارند از عبارت دین در کنار اعتقادات نام می‌برند و آن‌ها را از عناصر اساسی در درک افراد معتقد، از زندگی می‌شناسد. در قطعنامه ۲۱۱/۶۵ مجمع‌عمومی^{۳۱}، دین و عقیده را، برای کسانی که به آن ایمان دارند، به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین عناصر درک آن‌ها از زندگی شناخته است و اینکه آزادی دین و عقیده باید به‌صورت کامل مورداحترام قرار گرفته و تضمین شود. قطعنامه‌های ۳۶/۵۵^{۳۲}، ۱۶۱/۳۶^{۳۳}، ۱۵۷/۶۲^{۳۴}، ۲۱۱/۶۵^{۳۵} / ۱۷۹ / ۶۷ مجمع‌عمومی سازمان ملل متحد در

²⁶ Gunn, "The Complexity of Religion and the Definition of "Religion" in International Law," 200.

²⁷ The Security Council, Resolution 1424 (2005)

²⁸ The Security Council, Resolution 1624 (2005)

²⁹ The Security Council, Resolution, 1989 (2011)

³⁰ The Security Council, Resolution 2178 (2014)

³¹ General Assembly, Resolution Elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief 65/211, 21 December 2010.

³² The General Assembly, Resolution 36/55, 25 November 1981.

³³ The General Assembly, Resolution Elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief, 61/161, 19 December 2006.

متن خود از این عبارت به صورت مشابه استفاده نموده است. به نظر می‌رسد برداشت مجمع عمومی از دین به عنوان عنصری است که موجب شناخت افراد از زندگی می‌شود صرف نظر از آنکه این عنصر دارای منشأ الهی و یا ساخته دست بشر باشد، ممکن است افراد این شناخت را به عنوان و در قالب دین نپذیرفته باشند و مفهوم اعتقادات را برای آن برگزینند. پس قدر متیقنی برای دینی که مدنظر اسناد مذکور است نمی‌توان قائل شد. حتی وجود خدا به عنوان ملاکی برای تلقی یک اندیشه به دین در این اسناد لحاظ نمی‌شود.

اعلامیه جهانی حقوق بشر^{۳۴} نیز دین را تعریف نکرده است با این وجود از عبارت «دین و عقیده» استفاده نموده است. تهیه کنندگان پیش نویس کنوانسیون حقوق مدنی و سیاسی، آن گونه که ذکر کرده‌اند، قصد داشتند تا عقایدی نظیر آزادی اندیشه، الحاد و فلسفه عقلانی را در زیرمجموعه سرفصل «دین و عقیده» قرار دهند. پیشنهاد اتحادیه اروپا^{۳۷} برای دستورالعمل شورا و کاربرد آن در تعریف دین در چارچوب کنوانسیون پناهندگان تأکید نمود که: «کشورهای عضو می‌بایست دین را به نحوی تفسیر کنند که در بردارنده اعتقادات کلامی، خدا ناباورانه و الحادی نیز شود. آزار و اذیت به دلایل شرعی ممکن است در شرایطی اتفاق بیفتد که چنین دخالت‌هایی شخصی را که علاقه‌ای به اعتقاد به دینی ندارد را هدف بگیرد، از پذیرش یک آیین خاص امتناع ورزد و یا مایل به پیروی از کلیه یا بخشی از آداب و رسوم مربوط به یک دین باشد.»^{۳۸} واژه دین نه در متن ماده ۹ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر^{۳۹} و نه در رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر تعریف نشده است، این عدم تعریف از نظر دیوان تعمدی است؛ زیرا تعریف دین باید به اندازه کافی انعطاف پذیر باشد تا طیفی از ادیان در سراسر جهان (بزرگ و کوچک، قدیمی و جدید، خدا باورانه و نا خدا باور) را در برگیرد و به اندازه کافی خاص باشد تا در موارد فردی و گسترده قابل استفاده باشد. از دیدگاه دیوان ارائه چنین تعریفی دشوار و در واقع غیرممکن است. از یک سو ماده ۹ بسیار گسترده است و نظرات و عقاید دینی و غیردینی را حمایت می‌کند و از سوی دیگر لزوماً همه نظرات یا اعتقادات در محدوده مقررات قرار نمی‌گیرند.^{۴۰} به عبارت دیگر در متون بین‌المللی تلاش شده است با توجه به تأثیری که تعریف دین در حقوق و آزادی‌های اشخاص دارد، از تعریف مضیق آن خودداری شود؛ زیرا هر نوع تعریف محدود و منوط نمودن دین به وجود منشأ الهی و یا ترتیبات خاص سبب محدودیت در حقوق و آزادی‌های دینی کسانی خواهد شد که باورمندی‌هایی به غیر از باورهای عموم دارند. تدوین کنندگان حقوق بین‌الملل لزوماً عالمان دین و یا شارحین کتب مقدس نیستند تا بتوان تعاریف ارائه شده از دین در اسناد بین‌المللی را منبعث از دیدگاه‌های ایشان دانست. گوناگونی تعاریف اندیشمندان دینی و غیردینی و تنوع نگرش ادیان به مفهوم دین سبب می‌گردد حتی اگر عالمان دین را دخیل در تدوین قواعد حقوقی و تنظیم اسناد بین‌المللی در این زمینه نمود به سختی بتوان به دستیابی به نتیجه‌ای امید داشت. رویکرد حقوق بین‌الملل در عدم تعریف معین از دین را می‌توان ناشی از نقش اساسی کشورها دانست که با توجه به رویکرد خود به دین و آزادی دین و نیز میزان تأثیرگذاری ادیان در جوامع و ساختار سیاسی کشورها تلاش می‌نمایند تفسیر خاصی از مفهوم دین را ارائه نمایند تا حداکثر منافع و حداقل مضرات را برای هر یک از این جوامع داشته باشد. مهم آنکه عدم قطعیت تعریف دین

³⁴ The General Assembly, Resolution Elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief 62/157, 18 December 2007.

³⁵ The General Assembly, Resolution Freedom of religion or belief 67/179, 20 December 2012.

³⁶ Universal Declaration of Human Rights

³⁷ European Union

³⁸ Karen Musalo, "Claims for Protection Based on Religion or Belief: Analysis and Proposed Conclusions," *International Journal of Refugee Law* 16 Int'l J. Refugee L. (2004):202.

³⁹ The European Convention on Human Rights

⁴⁰ EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (CASE OF PRETTY v. THE UNITED KINGDOM) (Judgment [2002], 82.

در اسناد بین‌المللی سبب گشته بسیاری از کشورها تعریف خاصی از دین را بپذیرند و حقوق و آزادی‌های دینی مندرج در اسناد بین‌المللی را صرفاً در خصوص ادیان معین روا دارند درحالی‌که در حقوق بین‌الملل تلاش بر گسترش مفهوم دین برای افزایش حقوق و آزادی‌های دینی و عقیدتی است. تعریف برگزیده از دین در این مقاله عبارت است از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقررات که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقررات که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد.

۲- تعریف افراط از منظر حقوق بین‌الملل

در لغت برای تعریف عبارت افراط این‌گونه آورده‌اند: «فرمودن کسی را کار مالایطاق، از حد درگذشتن، تجاوز از حد کمال، اسراف.»^{۴۱} لغت‌نامه وبستر افراط‌گرایی را عقیده و حمایت از عقیده‌ای دانست که بسیاری از مردم آن را از امر درست و معقول دور می‌دانند.^{۴۲} افراط‌گرایی را می‌توان خشونت در غیاب عقل و یا اعتقاد بر این‌که ارتکاب خشونت این فایده را دارد که هزینه زندگی انسان را سنگین‌تر می‌کند، تعریف کرد.^{۴۳} افراط در مقابل تفریط به مفهوم خروج از اعتدال هم تعریف شده است، البته در این هنگام سؤالی که پیش می‌آید آن است که خود اعتدال چیست؟

در علوم سیاسی، اصطلاح افراط‌گرایی، ابتدا در بیانیه‌های مربوط به نظریه دولت استفاده شده است. از اواسط قرن نوزدهم اصطلاحات افراط‌گرایی و افراطی بدو در مطبوعات سیاسی انگلستان استفاده شد، در ایالات متحده این مفاهیم در جنگ داخلی زمانی ظاهر شد که اعضای تندروی هر دو طرف متخاصم شمال و جنوب به‌عنوان افراط‌گرایان نامیده شدند. در فرانسه نیز این عبارت در طول جنگ جهانی اول و پس از آن طی چند دهه بین نیروهای سیاسی چپ و راست مورد استفاده قرار گرفت.^{۴۴} به عبارتی بهتر می‌توان گفت که عبارت تندروی در عالم سیاست در برابر وضعیت معمول سیاسی موجود در جامعه بکار برده می‌شد. در اسناد بین‌المللی سعی شده است از تعریف این واژه به‌صورت گذرا عبور شود و حتی در مبارزه با افراط‌گرایی، تمرکز بر صورت معینی از آن یعنی افراط‌گرایی خشونت‌آمیز قرار گرفته که با توجه به بروز خارجی نشانه‌ها و عواقب آن قابلیت تمایز آشکارتری دارد. ارائه تعریف از افراط‌گرایی حتی در شاخه افراطی‌گری خشن آن‌چنان دشوار بوده که در گزارش دبیرکل سازمان ملل متحد در خصوص برنامه اقدام برای پیشگیری از افراط‌گرایی خشونت‌آمیز اشاره شده است که برنامه مذکور بدون توجه به تعریف افراط‌گرایی خشونت‌آمیز ترسیم شده است.^{۴۵} در جلسه مجمع عمومی برای تصویب قطعنامه در حمایت از برنامه اقدام برای پیشگیری از افراط‌گرایی خشونت‌آمیز، نماینده هند تأکید نمود که ارائه تعریفی از افراط‌گرایی خشونت‌آمیز همانند ورود به میدان مین است و توصیه نمود به این حوزه ورود نشود. نماینده سوریه نیز عبارت افراط‌گرایی خشن را فاقد تعریف دقیقی دانست.^{۴۶}

تعاریف ارائه شده از افراطی‌گری توسط کمیسیون اروپایی در برنامه پیشگیری از افراط‌گرایی اغلب در دو جهت مختلف قرار دارد؛ ۱. افراطی‌گری خشونت‌آمیز، جایی که بر انجام امری ضمن پذیرش استفاده از خشونت به‌منظور دستیابی به هدف

^{۴۱} علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا (تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷)، ۳۰۴۲.

^{۴۲} "Merriam-Webster Collegiate Dictionary," January 6, 2023, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/extremism>.

^{۴۳} Randy Borum, "Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories," *Journal of Strategic Security University of South Florida* 4 (2012): 12.

^{۴۴} Baisagatovaa et al. "Correlation of concepts "extremism" and "terrorism" in countering the financing of terrorism and extremism," *INTERNATIONAL JOURNAL OF ENVIRONMENTAL & SCIENCE EDUCATION* 13 (2016): 5908

^{۴۵} the Secretary-General, "Report of Plan of Action to Prevent Violent Extremism," (New York: General Assembly, 2015), 2.

^{۴۶} "United Nation," accessed January 6, 2023, <https://www.un.org/press/en/2016/ga11760.doc.htm>

اعلام شده تأکید می‌شود. ۲. به معنای وسیع‌تر افراط‌گرایی جایی است که تأکید بر امری انجام می‌گیرد تا تغییرات فراگیر در جامعه ایجاد کند و ممکن است خطری را برای دموکراسی ایجاد کند و یا چنین خطری ایجاد نکند و همچنین ممکن است با تهدید یا استفاده از خشونت برای دستیابی به اهداف اعلام شده صورت بگیرد.^{۴۷}

رایج‌ترین استنباط از این عبارت، عقاید و عملکردی افرادی است که برای رسیدن به اهداف ایدئولوژیک، مذهبی یا سیاسی از خشونت حمایت و یا استفاده می‌کنند. کلارک مک کلویی^{۴۸} و سوفیا موسکالینکو^{۴۹} در مقاله مکانیسم افراطی‌گری گذرگاهی به‌سوی تروریسم در تعریف رفتار افراطی آن را رفتاری دانسته‌اند که در جهت حمایت از یک گروه سیاسی، پول و زمان، ریسک‌پذیری و خشونت بیشتری به کار می‌برد. ایشان در تعریف افراطی‌گری آن را، افزایش افراطی باورها، احساسات و رفتارها در جهت‌هایی که به‌صورت فزاینده‌ای توجیه‌کننده خشونت‌های گروهی است، دانسته‌اند.^{۵۰} افراط‌گرایی در معنای کلانی که پیتر کولمن و آندریا بارتولی ارائه داده‌اند «پدیده‌ای پیچیده است که برای ساده‌سازی می‌توان آن را شامل فعالیت‌ها، نگرش‌ها، احساسات، کنش‌ها و استراتژی‌هایی دانست که از ویژگی‌های متداول و معمولی (آنچه را که جامعه تعریف‌کننده به‌عنوان معمول و متداول می‌شناسد) به دور است و در تعارض‌های شدید نمود می‌یابد.»^{۵۱} الکس ویلنر افراطی‌گری را به‌عنوان یک‌روند شخصی که در آن یک فرد عقاید سیاسی، اجتماعی یا سیاسی شدید را می‌پذیرد و در جایی که در جهت دستیابی به اهداف خاص توسل به خشونت بی‌قیدوشرط پذیرفته‌شده، تعریف نموده است.^{۵۲} توماس پریچ در تحقیقی که توسط وزارت دادگستری دانمارک مورد حمایت قرار گرفت افراطی شدن را به‌عنوان فرایندی توصیف نموده که به‌موجب آن یک سیستم عقاید افراطی پذیرفته می‌شود و تمایل بر استفاده، حمایت یا تسهیل استفاده از خشونت و ترس به‌عنوان روشی برای تغییر در جامعه وجود دارد. افراطی‌گری می‌تواند در هر نوع گروه تندرو اعم از گروه‌های چپ یا راست، گروه‌های حامی محیط‌زیست، جدایی‌طلبان یا تروریستی وجود داشته باشد. افراطی‌گری به‌خودی‌خود به تروریسم و یا استفاده از خشونت منتهی نمی‌شود.^{۵۳} وی افراطی‌گرایی را به‌عنوان دیدگاه‌های غیرمتعارف ناسازگار و فراتر از هنجارها تعریف نموده است.^{۵۴} نکته قابل‌تعمق در تعاریفی که افراطی‌گری را رفتارهای خارج از عرف متعادل و ناسازگار با هنجارهای جامعه تعریف می‌کنند این است که اصلاً باید بدانیم رفتار متعادل و هنجارهای پذیرفته‌شده آن جامعه اصلاً خود متعادل می‌باشند یا خیر؟ در جامعه‌ای که تمامی قوانین بر پایه اندیشه‌هایی نظیر دولت اسلامی در عراق و شام، طالبان، خمرهای سرخ در کامبوج و یا چین کمونیست در زمان مائو شکل گرفته‌اند، اگر اندیشه‌ای برآید که قصد شکستن و مقابله با این هنجارهای عمومی و رفتارهایی که در جوامع مذکور به‌عنوان رفتار متعادل پذیرفته‌شده‌اند آیا به‌عنوان رفتاری افراطی شناخته می‌شود؟ تمامی انقلاب‌ها و تمامی ادیان جدید تلاشی برای تغییر عرف و عادت مرسوم و پذیرفته‌شده در

⁴⁷ EUROPEAN COMMISSION, "Supporting the prevention of radicalisation leading to violent extremism," (Brussels: EUROPEAN COMMISSION, 2016), 379 final 19.

⁴⁸ Mc Clark

⁴⁹ Sophia Moskalenko

⁵⁰ Mc Clark and Sophia Moskalenko, "Mechanisms of Political Radicalization: Pathways toward Terrorism," *Terrorism and Political Violence* (2008):416, <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09546550802073367>.

⁵¹ وحیده احمدی، «تأثیر گروه‌های افراط‌گرا در منطقه بر محیط راهبردی رژیم صهیونیستی» (مجموعه مقالات دومین کنفرانس امنیتی تهران تروریسم افراطی‌گرایی و امنیت منطقه‌ای در غرب آسیا، تهران، ۱۸ دی ۱۳۹۷).

⁵² Alex Wilner and Claire- Jehanne Dubouloz, "Homegrown Terrorism and Transformative Learning: An Interdisciplinary Approach to Understanding Radicalization," *Global Change. Peace & Security (formerly Pacifica Review: Peace, Security & Global Change)* 1 (2010):38.

⁵³ Tomas Precht, "Home grown terrorism and Islamist radicalisation in Europe From conversion to terrorism," (Research report funded by the Danish Ministry of Justice, København: Ministry of Justice Research and Documentation, 2007): 16.

⁵⁴ Tomas Precht, "Home grown terrorism and Islamist radicalisation in Europe From conversion to terrorism," ۱۷.

یک جامعه بوده‌اند. تعیین آنچه خود تعادل و وضعیت اعتدال شناخته می‌شود خود مبحثی دشوار و پیچیده است که نیازمند طرح در مقاله‌ای جداگانه است. مشکل مهمی که ما در بسیاری از تعاریف با آن مواجه هستیم موکول نمودن تعریف افراط به کشف تعاریف دیگری نظیر اعتدال، هنجارهای پذیرفته شده و یا محدود نمودن آنچه که هر کس در جامعه خود به عنوان نمونه افراط می‌شناسد بدون شناسایی ملاک‌های واحد در جوامع مختلف است.

در قوانین داخلی برخی کشورها تعاریفی از افراطی‌گری ارائه شده است این تعاریف بیشتر با توجه به وضعیت سیاسی، اجتماعی و مذهبی کشورها و در جهت برآورده نمودن نیازهای خاص آن کشور تعریف‌کننده، هست. در برخی از کشورها به‌صراحت خاطر نشان شده است که دیدگاه‌های افراطی به‌خودی‌خود به‌هیچ‌وجه مشکلی نیستند، اما وقتی این دیدگاه‌ها به خشونت منتج می‌شوند تهدیدی برای امنیت ملی محسوب می‌گردند.^{۵۵} بسیاری از کشورها تلاش نموده اند افراط‌گرایی را به گونه ای تعریف نمایند که حداکثر ثبات را در برابر جریان اندیشه ای خطرآفرین ایجاد نماید. این نوع تعریف سبب می‌شود افراط‌گرایی دینی بر اثر نوع خطر و دین خطرناک حساب آن جامعه تعریف شود، در این صورت تعریف دیگر در بردارنده نکات حقوقی اساسی نخواهد بود بلکه واکنشی است نسبت به آنچه که می‌تواند موجب تغییرات بنیادین در آن جامعه شود. به‌موجب بند ۳ ماده ۱ کنوانسیون مبارزه با تروریسم، جدایی‌طلبی و افراطی‌گری شانگهای، افراط‌گرایی این‌گونه تعریف شده: «افراط‌گرایی عبارت است از هر اقدامی که به‌منظور کسب یا حفظ خشونت‌آمیز قدرت یا تغییر خشونت‌آمیز در قانون اساسی کشور و نیز تجاوز خشونت‌آمیز به امنیت عمومی من‌جمله توسط سازمان‌های مسلح غیرقانونی برای اهداف فوق و نیز عضویت در آن‌ها است.»^{۵۶} قانون مقابله با افراطی‌گری تاجیکستان در ماده ۳ در تعریف افراط‌گرایی بیان داشته است: «فعالیت‌های رادیکال افراد و سازمان‌ها، باهدف نابودی، سرنگون کردن نظم قانون اساسی در کشور، تسخیر قدرت، یا تحریک نفرت نژادی، ملی، اجتماعی یا مذهبی.»^{۵۷} در قانون مقابله با افراطی‌گری روسیه تعریف مشخصی از افراطی‌گری ارائه نشده است و این قانون صرفاً دربردارنده فهرستی از ۲۸ فعالیت خشونت‌آمیز است که به‌عنوان فعالیت‌های افراط‌گرایانه تلقی شده است، نظیر توجیه نمودن عمومی تروریسم و دیگر فعالیت‌های تروریستی، تحریک نفرت عمومی و دینی و قومی، نقض حقوق، آزادی‌ها و منافع مشروع فرد به علت هویت اجتماعی، نژادی، قومی، مذهبی و زبانی یا نگرش نسبت به دین.^{۵۸} دیوان اروپایی حقوق بشر در پرونده تاگانروگ و دیگران علیه روسیه^{۵۹} تأکید کرد که تعریف افراط‌گرایی در قوانین روسیه بیش از حد گسترده بوده و برای پیگرد قانونی مؤمنان یا خادمین مذهبی به‌واسطه اعتقادات آن‌ها مورد سوءاستفاده قرار گرفته است.^{۶۰} در کشور چین افراط‌گرایی مفهومی مبهم و سیاسی دارد و ابزاری در دست دولت است. افراط‌گرایی همیشه با تروریسم و جدایی‌طلبی مرتبط است و عموماً به‌عنوان سه نیروی «جدایی‌طلبی قومی» «نیروهای تروریستی» و «نیروهای افراطی مذهبی» نامبرده می‌شود.^{۶۱}

⁵⁵ Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights, "Report on best practices and lessons learned on how protecting and promoting human rights contribute to preventing and countering violent extremism A/HRC/33/29," (New York: United Nations, 2016), 5.

⁵⁶ The Shanghai Convention on combating terrorism, separatism and extremism, Shanghai (Shanghai 15 June 2001)

⁵⁷ Law of the Republic of Tajikistan on the Fight Against Extremism, (2003)

⁵⁸ Peter Roudik, "legal provisions on fighting extremism China. Palistan. Russia. Tajikestan," (Washington: The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, 2014), 30.

⁵⁹ Taganrog LRO and Others v. Russia

⁶⁰ The European Court of Human Rights, "Factsheet – Freedom of religion,"

https://www.echr.coe.int/documents/fs_freedom_religion_eng.pdf (1 / 8 / 2022)

⁶¹ Laney Zhang, "Legal Provisions on Fighting Extremism: China," (Washington: The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, 2014), 5.

برخی از قوانین و سیاست‌های داخلی افراط‌گرایی را مخالفت زبانی یا عملی با ارزش‌های کشور یا جامعه مربوطه از جمله دموکراسی، حاکمیت قانون، آزادی فردی، احترام متقابل و تحمل ادیان و عقاید مختلف می‌دانند. برخی از تعاریف افراط‌گرایی به مفهوم یا اهدافی اطلاق می‌شود که نژادپرستانه، آنارشیکستی، ناسیونالیستی، استبدادی، یا توتالیتری، صرف‌نظر از شخصیت سیاسی، ایدئولوژی، مذهبی یا فلسفی آن‌ها باشد و در تئوری یا عمل برخلاف اصول دموکراسی یا حقوق بشر یا عملکرد صحیح نهادهای دموکراتیک یا دیگر اصول اساسی قانون باشند، باشد. برخی از قوانین و سیاست‌ها فراتر رفته و افراط‌گرایی را شامل رفتارهای غیرخوشونت‌آمیز، از جمله رفتارهایی که به‌عنوان توهین به غرور ملی یا نقض عزت ملی از آن یاد می‌شود توصیف می‌کنند یا حتی انتشار آگاهانه اتهامات دروغین علیه مقامات فدرال یا منطقه‌ای.^{۶۲} کشورهای نیز از اصطلاح افراطی شدن (رادیکال شدن) استفاده می‌کنند، این عبارت عموماً برای فرایندی تعریف می‌شود که از طریق آن فرد مجموعه‌ای از اعتقادات و آرمان‌های افراطی را اتخاذ می‌کند و در آن ممکن است تمایل به تحریک، حمایت، تسهیل یا استفاده از خشونت برای کسب اهداف سیاسی، عقیدتی، مذهبی نیز وجود داشته باشد.^{۶۳} هنگامی که بخواهیم عنصر خشونت در برابر دیگران و توجه خاص به اندیشه‌های درونی و افکار را به‌عنوان ملاک شناسایی افراط قرار دهیم با خطر محدودسازی آزادی اندیشه، عقیده و دین مواجه می‌شویم، یعنی تعریف افراط در حدی موسع که سبب شود بتوان تبدلات عقیدتی و نشر تعریفی خاص از دین را به‌عنوان افراط شناخت، سبب می‌شود راه برخورد با افکار و اندیشه‌ها و ادیان در سطح داخلی و بین‌المللی فراهم شود.

سرویس اطلاعاتی افراطی شدن را به‌عنوان افزایش آمادگی برای پیگیری و یا حمایت از تغییرات گسترده، ولو از طرق غیر دموکراتیک در جامعه که موجب جنگ با قوانین دموکراتیک و یا ایجاد تهدید برای آن می‌شود تعریف نموده است. این سازمان در گزارش ۲۰۰۴ خود با عنوان «از دعوت تا جهاد» افراطی شدن را نشأت گرفته از ایدئولوژی خالص دینی که شامل اسلام سیاسی رادیکال است دانست.^{۶۴} سرویس اطلاعاتی دانمارک بر افراط‌گرایی خشونت‌آمیز تمرکز نموده و در تعریف آن بیان داشته: «فرایندی که به‌وسیله آن یک فرد به طور فزاینده‌ای استفاده از وسایل غیر دموکراتیک یا خشونت‌آمیز را برای رسیدن به یک هدف خاص سیاسی یا ایدئولوژیک پذیرفته است.»^{۶۵} برنامه اقدام برای پیشگیری از دیدگاه‌های افراطی و افراطی شدن در میان جوانان دانمارک در سال ۲۰۰۹ افراطی‌گری را به‌عنوان: «ایدئولوژی‌های تمامیت‌خواه و ضد دموکراتیک که نسبت به نظرات دیگران نابردبار بوده و به آن‌ها تصورات خصمانه داشته و افراد را به آن‌ها و ما تقسیم می‌کند» تعریف نموده است. در استراتژی مقابله با افراطی‌گری تنظیم‌شده توسط کاخ سفید، افراط‌گرایان خشونت‌آمیز به‌عنوان اشخاصی تعریف شده‌اند که به‌منظور اهداف سیاسی مرتکب خشونت‌های نشأت گرفته از ایدئولوژی می‌شوند و یا از آن حمایت می‌کنند.^{۶۶} سیاست پیشگیری انگلیس در سال ۲۰۱۱ افراط‌گرایی را به‌عنوان مخالفت زبانی یا عملی با ارزش‌های اساسی بریتانیا، من جمله دموکراسی، حاکمیت قانون، آزادی‌های فردی، احترام متقابل و تحمل عقاید و مذاهب مختلف تعریف نموده است.^{۶۷} دو سال بعد دولت انگلیس تعریفی از افراط‌گرایی اسلامی ارائه داد که به‌موجب آن افراط‌گرایی اسلامی عبارت است از: «ایدئولوژی‌ای است بر مبنای تفسیر

⁶² Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights, "Report on best practices and lessons learned on how protecting and promoting human rights contribute to preventing and countering violent extremism," (A/HRC/33/29), 18.

⁶³ *ibid*: 19.

⁶⁴ Arun Kundnani and Ben Hayes, "The globalisation of Countering Violent Extremism policies Undermining human rights, instrumentalising civil society" (Amsterdam: Transnational Institute 2018), 6.

⁶⁵ Randy Borum, "Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories," 12.

⁶⁶ The White House, "Empowering Local Partners To Prevent Violent Extremism in the United States," (Washington: The White House, 2011), 1.

⁶⁷ Arun Kundnani and Ben Hayes, The globalisation, 10.

تحریف شده از اسلام که اصول صلح‌آمیز اسلام را تحقیر نموده و بر پایه آموزه‌هایی نظیر آموزه‌های سید قطب ترسیم شده است، افراط‌گرایان مداخله غرب در کشورهای اسلامی را به‌عنوان جنگ علیه اسلام تصور می‌کنند و روایت آن‌ها و ما را ایجاد می‌کنند، آن‌ها به دنبال ایجاد حکومت اسلامی جهانی با تفسیر خودشان از شریعت به‌عنوان قانون حکومت هستند و ارزش‌های لیبرال مانند دموکراسی، حکومت قانون و برابری را رد می‌کنند.^{۶۸} دیدگاه‌های آلمان، انگلیس و دانمارک در زمینه تعریف افراط و تمرکز بخشیدن آن بر اسلام سیاسی رادیکال را می‌توان ناشی از تعارضات ایشان به‌عنوان کشورهای مسیحی و مبتنی بر لیبرالیسم با تبعات ناشی از اسلام سیاسی به‌ویژه هنگامی که به اندیشه‌های تغییرخواه و ضد استعماری منجر می‌شوند، دانست. این نوع تعریف و تمرکز به موضوع خاص در افراط‌گرایی را می‌توان از جمله آسیب‌های مهم در مبارزه با افراط دانست.

اتحادیه اروپا افراط‌گرایی را به‌طور کلی به‌عنوان دیدگاه‌هایی دانسته که به‌دور از اکثریت جمعیت جامعه است، دیدگاه‌هایی که لزوماً غیرقانونی نیست و به‌صورت خودکار به خشونت یا آسیب رساندن منجر نمی‌شود، بر این اساس افرادی که تصمیم می‌گیرند به شیوه‌هایی شدیدتر از دیگران عمل کنند بدون آنکه تأثیری بر آزادی‌های مدنی سایر شهروندان بگذارند، حق دارند که از آزادی‌های اساسی و قواعد حقوق بشری بهره ببرند. در این دیدگاه افراط‌گرایی هنگامی که ایده‌های دموکراتیک و بردباری اجتماعی را تهدید می‌کند یا پیروانش را مجبور به اعمال خشونت کند و یا برای رسیدن به اهدافش به خشونت را ترویج می‌کند موجب ایجاد نگرانی می‌شود. این افراط‌گرایی خشونت‌آمیز برای جوامع خطرناک است و می‌تواند منجر به تروریسم و بی‌ثباتی شود.^{۶۹} در کتاب پیشگیری از افراط‌گرایی خشونت‌آمیز از طریق آموزش که توسط یونسکو انتشار یافته است، افراط‌گرایی به‌عنوان اعتقاد به ایده‌هایی است که نسبت به آنچه اکثر مردم آن را درست و معقول می‌دانند فاصله بسیاری دارد. به این ترتیب افراط‌گرایی به نگرش یا رفتاری اشاره دارد که خارج از هنجار است. این تعریف پایه‌ای لغت، ماهیت ذاتی این اصطلاح را برجسته می‌کند که می‌توان از آن بر اساس اینکه چه کسی هنجار را تعریف می‌کند و چه کسی تصمیم می‌گیرد چه چیزی قابل قبول و چه چیزی غیر قابل قبول است متفاوت باشد. جلوگیری از شرکت شهروندان در انتخابات و یا شرکت در فراندوم و یا نقض محرمانگی آرا همراه با خشونت و یا تهدید به استفاده از خشونت.^{۷۰}

افراط‌گرایی در اینجا به معنای اعتقادات و رفتارهای ایدئولوژیک فراتر از مرزهای طبیعی و نرمال در زمینه سیاسی، فرهنگی، دینی یا اخلاقی است، پیچیدگی اینجاست که عبارت نرمال در هر محیط چگونه تعریف می‌شود. عبارت نرمال با توجه به اینکه مردم در فرهنگ‌های مختلف از عبارت نرمال فهم متفاوتی دارند متفاوت است.^{۷۱} در جمع‌بندی مطالب گفته شده به ابهام موجود در تعریف واژه افراط‌گری پی می‌بریم، اینکه حتی نتوان رفتار فراتر از رفتار نرمال یک جامعه را افراط‌گری دانست؛ زیرا ممکن است اکثریت افراد جامعه و هنجارهای پذیرفته شده در آن اجتماع خود افراطی باشد در نتیجه رفتاری خلاف هنجار عمومی مردم رفتاری صحیح خواهد بود. تعریف افراط به نحو موسع و یا مضیق هر یک دارای منافع و مضراتی می‌باشد. هنگامی که بدانیم ما قرار است این تعریف را در سطح بین‌المللی بکار ببریم این موضوع آشکارتر می‌شود. اگر ما تعریفی موسع از مفهوم را

⁶⁸ Prime Minister's Task Force on Tackling Radicalisation and Extremism, "Tackling extremism in the UK," (London: Cabinet Office 70 Whitehall, 2013), 2.

⁶⁹ European Commission, "Strive for development Strengthening Resilience to Violence and Extremism," (Luxemburg: Publications Office of the European Union, 2015), 5.

⁷⁰ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, "Preventing violent extremism through education a guide for policy-makers," (Paris: unesco2017), 19.

⁷¹ W. J. Wildman, "The Religious Violence Project, A Report to the 2010-2011," (Edition of the Boston University Religion Fellows Program, Boston: University and the Institute for the Biocultural Study of Religion, 2011), 5.

انتخاب کنیم ممکن است بتوانیم که در داخل کشور به استناد به این تعریف دیگران را تحدید نماییم ولی در کشوری دیگر همین تعریف موجب تحدید حقوق ما خواهد شد. عکس این موضوع نیز در خصوص تعریف مضیق از موضوع حاکم است. شاید بتوان تعریفی که از افراطی‌گری در این بخش به دست آورد، اعتقاد به اجرای انعطاف‌ناپذیر عقاید و اندیشه‌ها به نحوی که منجر به نابردباری در برابر دیگران شود، دانست.

۳- افراطی‌گری دینی

در قسمت‌های قبل تلاش نمودیم به تعریفی از دو واژه دین و افراط دستیابیم. مشاهده شد که تعاریف از واژه دین چقدر می‌تواند گسترده باشد و رویکرد اندیشمندان در شناخت مفهوم دین تا چه حد می‌تواند متفاوت باشد درحالی که گروهی از آن‌ها پدیده‌ای را به‌عنوان دین می‌شناسند گروهی دیگر همان ماهیت را به لادینی تفسیر می‌نمایند. عدم لزوم وجودی الهی به‌عنوان نقطه اشتراک در ادیان نکته مهمی بود که سبب شد حتی بتوان اندیشه‌های برآمده از انسان را در دیدگاه برخی از محققان به‌عنوان دین شناخت. رویکرد حقوق بین‌الملل نیز در زمینه دین بر عدم تعریف صریح از آن قرار گرفته است؛ زیرا از یک‌سو بسیاری از کشورها تمایلی به ایجاد تفسیری موسع از دین که موجب ایجاد حق برای طیف مختلفی از اندیشه‌های غیررسمی می‌شود ندارند و از سوی دیگر وجود تفسیری محدود و یا معین در حقوق بین‌الملل از دین سبب می‌گردد افرادی در خارج از این تعریف از حقوقی که ممکن بود در زمان «ابهام در تعریف دین» کسب نمایند، محروم نماید.

از سوی دیگر تعریف واژه افراط نیز خود چالشی مهم بود، اینکه افراط در برابر وضعیت عادی تلقی شود اگرچه نزدیک‌ترین تعبیر از این مفهوم به ذهن را می‌رساند؛ ولی هنگامی که بدانیم تمامی پیامبران برای تغییر در وضعیت عادی زمان خود آمده‌اند و تمام انقلاب‌ها برای از بین بردن آنچه که بسیاری به‌عنوان ثبات و وضع معمول می‌شناختند رخ داده است، دیدگاه ما نیز دچار تردید خواهد شد. در افغانستان امروز که طالبان حاکم شده است کسانی که تلاش می‌نمایند شرایط روز جامعه افغانستان را تغییر دهند حتماً از دیدگاه آن حاکمان به‌عنوان افراطی و از دیدگاه بسیاری از مردمان کشورهای دیگر به‌عنوان مبارزان راه آزادی شناخته می‌شوند.

به اعتقاد نویسنده با توجه به دشواری‌های ناشی از تعریف دین و افراط و نیز ابهام در مفهوم تعادل و اعتدال، و اثرگذاری مهم تعریف انتخاب شده در حفظ و تزییع حقوق دین‌داران، تعریفی که از دین انتخاب می‌شود باید آن‌چنان گسترده باشد تا بتوان اشکال مختلف اندیشه‌ها و تفکرات را در چهارچوب دین شامل شود و منوط به نزول آن به منبعی آسمانی نگردد و از سوی دیگر تعریف افراط نباید محدود به‌صورت معین و خشونت‌آمیز از این پدیده گردد، زیرا مانع از مقابله با افراطی‌گری دینی پیش از ورود آن به عرصه خشونت‌آمیز خواهد شد. تعریف باید بتواند امکان مقابله با افراطی‌گری را در زمان آموزش و ترویج اندیشه بگیرد، زیرا هرگونه برخورد با این پدیده پس از نسج و شکل‌گیری اندیشه افراطی صرفاً محدود به مقابله با نتایج و شاخه‌های آشکار شده می‌گردد و با وجود ریشه‌های آن در خاک، پس از چندی دوباره رشد خواهد کرد و در جایگاهی دیگر خسارت به بار خواهد آورد. در تعریف افراط‌گرایی مذهبی یکی از تعاریف رد اشکال فرهنگی و ارزش‌هایی است که از نظر سنت‌های مذهبی نامطلوب است چنین موضعی صرفاً از سوی سخت‌گیرترین گروه‌ها اعمال می‌شود.^{۷۲} همچنین می‌توان افراط‌گرایی دینی را به معنای تجاوز و فراتر رفتن از حد میانه‌روی یا اعتدال‌گرایی دانست که از جمله عناصر و مؤلفه‌های حق و عدالت از جریان‌ها و قطب‌های متقابل و

⁷² Charles Lieberman, "EXTREMISM AS A RELIGIOUS NORM," journals for the scientific of religion 1 (1983): 78.

متناقض افراط و تفریط را جمع می‌سازد.^{۳۳} در مجموع تعریفی برگزیده از افراطی‌گری دینی، عبارت است از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقررات که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد، همراه با تأکید بر عقیده اجرای انعطاف‌ناپذیری قواعد آن که ممکن است منتهی به نابداری در برابر سایرین شود. این تعریف سبب می‌شود ما اندیشه دینی را نه به واسطه خروج آن از باورهای عام مردم یک جامعه که بر اثر انعطاف‌ناپذیری و نابداری در برابر دیگران به عنوان اندیشه‌ای افراطی بشناسیم.

نتیجه‌گیری

آنچه که در این مقاله بیان می‌شود، صرفاً مقدمه‌ای است بر تلاش در مبارزه با افراطی‌گری دینی در حقوق بین‌الملل. موضوعی پیچیده و حساسیت برانگیز که بسیاری از عالمان و حاکمان از نزدیک شدن به آن دوری می‌نمایند. حقوق بین‌الملل امری که برآمده از اندیشه‌های فیلسوفانی نظیر هابز و کانت است بر مبنای حاکمیت‌های مستقل و بر اساس اراده آنها شکل گرفته و نمی‌توان آن را منشعب از قواعد الهی مندرج در کتب مقدس دانست. این حاکمیت‌ها تلاش نموده‌اند بر مبنای نیازها و منافع خود قواعد حقوق بین‌الملل را شکل دهند. در نتیجه قواعد حقوق بین‌الملل حتی آنجا که در خصوص دین و افراط در دین صحبت می‌کند لزوماً نشان‌دهنده آراء و دیدگاه دین‌داران و اندیشمندان دینی نیست، اگرچه ممکن است از اندیشه دین‌داران نیز بهره‌گیری شده باشد. تنوع ادیان، باورها و عقاید سبب می‌گردد دستیابی به تعریفی واحد از دین دور از دسترس باشد. در گوناگونی وضعیت‌های اجتماعی، اعتقادی، سیاسی و اقتصادی و عدم وجود یکدستی در جوامع شمال و جنوب و اثرات ناشی از جنگ، استعمار، دستیابی به مفهوم تعادل و لغت افراط نیز دشوار می‌باشد و در کنار همه اینها باید دانست تعریفی که برمی‌گزیده می‌شود نه برای کاربردهای کلامی و مجادلات فلسفی بلکه به منظور استفاده عملی در روابط جوامع بشری بوده و تأثیر عمیقی در حقوق اولیه انسان‌ها دارد. اصولاً هیچ‌کدام از افراطیون دینی، خود را افراطی نمی‌شناسند؛ بلکه عقاید و اقدامات خود را صرفاً اجرای صحیح و درست، خوانش حقیقی از دین و مذهب خود می‌شناسند. شناخت مفهوم افراطی‌گری دینی اولین قدم و شاید مهم‌ترین قدم در مقابله با این پدیده است و بدون شناخت، مبارزه به نتیجه مطلوب نخواهد رسید و حتی می‌تواند مورد سوءاستفاده قرار گرفته و خود به ابزاری در دست افراطیون دینی برای سرکوب دیگر ادیان و اندیشه‌ها قرار گیرد. برچسب‌زدن به گروه‌ها یا افراط به عنوان افراط‌گرا اغلب گمراه‌کننده است. افراطی‌گری دینی را نباید مساوی با دین و مذهب خاصی دانست. چنان‌که در بخشی از کشورهای اروپایی هنگامی که سخن از افراط دینی می‌شود ذهن‌ها به سوی اسلام سوق می‌یابد و در ایران، سلفی‌گری متناظر با افراط‌گرایی شناخته شده است. افراطی‌گری دینی لزوماً به خشونت منجر نمی‌شود، نباید همیشه آن را با تروریسم مرتبط دانست. عقاید افراطی ممکن است در قالب اندیشه، هدایت به راه راست، زدودن زنگار از دین و آموزش مفاهیم مذهبی فعالیت نماید، به جذب افراد و ایجاد تشکیلات بپردازد بدون اینکه حتی مخالفت خود را در مجادلات و مباحث کلامی با سایر عقاید نمایان سازد. افراط‌گرایان دینی کسانی هستند که معتقدند برای خدا صحبت و کار می‌کنند و کسانی که دیدگاهی برخلاف ایشان دارد در اشتباه و گمراهی‌اند و به علت این ضلالت حتی می‌بایست مورد حمله قرار گرفته مجازات و کشته شوند. افراط‌گرایان مذهبی فاقد تواضع و بردباری در برابر دیگران هستند و فراموش می‌کنند که تنها خدا است که خداست.

^{۳۳} محمد عماره، *افراط‌گرایی جستارهایی انتقادی به انگاره‌های افراط‌گرایان دینی و لادینی*، ترجمه یاسین عبدی (تهران: نشر احسان، ۱۳۹۷)، ۱۷.

بدین ترتیب به نظر می‌رسد با جمع‌بندی مطالب گفته‌شده در این مقاله و با دستیابی به درکی از پیچیدگی‌ها و چالش‌های پیش رو در تعریف افراطی‌گری دینی، تعریفی برگزیده، عبارت است از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقررات که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد، همراه با تأکید و اعتقاد بر اجرای انعطاف‌ناپذیری قواعد آن که ممکن است منتهی به نابداری در برابر سایرین شود. این تعریف سبب می‌شود ما اندیشه دینی را نه به واسطه خروج آن از باورهای عام مردم یک جامعه که بر اثر انعطاف‌ناپذیری و نابداری در برابر دیگران به‌عنوان اندیشه‌ای افراطی بشناسیم.

الف) منابع فارسی

۱. احمدی، وحیده. «تأثیر گروه‌های افراط‌گرا در منطقه بر محیط راهبردی رژیم صهیونیستی». مجموعه مقالات دومین کنفرانس امنیتی تهران تروریسم افراطی‌گرایی و امنیت منطقه‌ای در غرب آسیا، تهران، ۱۸ دی ۱۳۹۷.
۲. پیشگر، زری. «مفهوم‌شناسی دین». فصلنامه خط اول ۶(۱۳۸۷): ۱۰۲-۸۷.
۳. حسینی، حسین. «تحلیل مؤلفه‌های مفهومی دین». جستارهای فلسفه دین ۲(۱۳۹۱): ۵۰-۲۷.
۴. جلالی، رضا، ترابی، محمد. «معرفت‌شناسی باور دینی از دیدگاه استاد مطهری و تاثیر آن بر نسبت دین و سیاست». سیاست متعالیه ۱۵(۹۵): ۴۲-۲۳.
۵. جوادی آملی، عبدالله. انتظار بشر از دین. قم: اسراء، ۱۳۹۲.
۶. سلیمانی، عبدالرحیم. «تعریف دین در کلام و فلسفه دین و تعریف اقلی و اکثری». فلسفه دین ۲(۱۳۹۶): ۳۹۷-۳۷۵.
۷. شجاعی زند، علی‌رضا. «تعریف دین». اندیشه دینی ۳۰(۱۳۸۸): ۲۶-۱.
۸. طباطبایی، محمدحسین. شیعه در اسلام. قم: انتشارات اسلامی. ۱۳۸۴.
۹. فرامرزی قراملکی، احد و سیاری، سعیده. «تحول‌نگری در تعریف دین از دیدگاه دین‌پژوهان معاصر غرب». اندیشه دینی ۳۳(۱۳۸۸): ۲۲-۱.
۱۰. قاری سید فاطمی، سید محمد. حقوق بشر معاصر جستارهایی تحلیلی در حق و آزادی‌ها. تهران: نشر نگاه معاصر، ۱۳۹۶.
۱۱. مطهری، مرتضی. وحی و نبوت، مجموعه آثار. تهران: صدرا، ۱۳۸۳.
۱۲. معین، محمد. فرهنگ معین. تهران: کتاب راه نو، ۱۳۸۱.
۱۳. «مؤسسه لغت‌نامه دهخدا و مرکز بین‌الملل آموزش زبان فارسی»
<https://dekhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary/detail/155793?title=%D8%AF%DB%8C%D9%86> (5 / 13 / 2023)
۱۴. هابز، توماس. لویاتان، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی، ۱۳۸۱.

ب) منابع خارجی

15. B. Baisagatovaa, Diana and {others}. "Correlation of concepts "extremism" and "terrorism" in countering the financing of terrorism and extremism." *INTERNATIONAL JOURNAL OF ENVIRONMENTAL & SCIENCE EDUCATION* ۱۳(۲۰۱۶): 5903 – 5915.
16. Borum, Randy. "Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories." *Journal of Strategic Security. University of South Florida* 4 (2012): 7-36.
17. EUROPEAN COMMISSION. "Supporting the prevention of radicalisation leading to violent extremism." Brussels: EUROPEAN COMMISSION, 2016.
18. European Commission. "Strive for development Strengthening Resilience to Violence and Extremism." Luxemburg: Publications Office of the European Union, 2015.

19. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (CASE OF PRETTY v. THE UNITED KINGDOM), Judgment (2002).
20. Gunn, T. Jeremy. "The Complexity of Religion and the Definition of "Religion" in International Law." *Harvard Human Rights Journal* 16(2003): 190- 215.
21. Human Rights Council. "Outcome of the panel discussion on the human rights dimensions of preventing and countering violent extremism". (Geneva: United Nations, 2016) .Accessed January 6, 2023. <https://digitallibrary.un.org/record/845274>
22. Kundnani, Arun.Ben Hayes. *The globalisation of Countering Violent Extremism policies Undermining human rights, instrumentalising civil society*. Amsterdam: Transnational Institute, 2018.
23. Law of the Republic of Tajikistan on the Fight Against Extremism, (2003)
24. McCauley, Clark and Sophia Moskalenko. "Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism." *Terrorism and Political Violence* 20 (2008): 415 – 433. Accessed January 6, 2023. DOI: 10.1080/09546550802073367.
25. Merriam-Webster Collegiate Dictionary." January 6, 2023, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/extremism>.
26. Musalo, Karen. "Claims for Protection Based on Religion or Belief: Analysis and Proposed Conclusions." *International Journal of Refugee Law*. 16 (2004): 165- 224.
27. Oxford university , "Oxford English Dictionary," 5 / 13 / 2023 , <https://www.oed.com/viewdictionaryentry/Entry/161944#:~:text=5.-,a.,achieving%20spiritual%20or%20material%20improvement>.
28. Prime Minister's Task Force on Tackling Radicalisation and Extremism." Tackling extremism in the UK. " 70 Whitehall London SW1A 2AS:Cabinet Office, 2013
29. Precht, Tomas. "*Home grown terrorism and Islamist radicalisation in Europe From conversion to terrorism*." København : Danish Ministry of Justice,2007. https://www.justitsministeriet.dk/sites/default/files/media/Arbejdsomraader/Forskning/Forskningspuljen/2011/2007/Home_grown_terrorism_and_Islamist_radicalisation_in_Europe__an_assessment_of_influencing_factors__2_.pdf. 4 / 23/ 2022.
30. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. " Report on best practices and lessons learned on how protecting and promoting human rights contribute to preventing and countering violent extremism. A/HRC/33/29. " 2016.
31. Roudik, Peter. "*legal provisions on fighting extremism China. Palistan. Russia. Tajikestan*." Washington: The Law Library of Congress. Global Legal Research Center, 2014.
32. Schilbrack, Kevin , " The Concept of Religion ," 5 / 13 / 2023 , <https://plato.stanford.edu/entries/concept-religion/>
33. The Shanghai Convention on combating terrorism, separatism and extremism. Shanghai on 15 June 20
34. The European Court of Human Rights, "Factsheet – Freedom of religion," https://www.echr.coe.int/documents/fs_freedom_religion_eng.pdf (1 / 8 / 2022)
35. The General Assembly, Resolution 36/55, 25 November 1981.
36. The General Assembly, Resolution Elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief 65/211, 21 December 2010.
37. The General Assembly, Resolution Elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief, 61/161, 19 December 2006.
38. The General Assembly, Resolution Elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief 62/157, 18 December 2007.
39. The General Assembly, Resolution Freedom of religion or belief67/179, 20 December 2012.

40. The European Convention on Human Rights
41. The Security Council, Resolution 1424 (2005)
42. The Security Council, Resolution 1624 (2005)
43. The Security Council, Resolution, 1989 (2011)
44. The Security Council, Resolution 2178 (2014)
45. The White House. *“Empowering Local Partners to Prevent Violent Extremism in the United States.”* Washington: The White House, August 2011.
46. The Secretary-General, Report of Plan of Action to Prevent Violent Extremism, General Assembly, A/70/674, 24 December 2015.
47. Universal Declaration of Human Rights
48. “United Nation,” accessed January 6, 2023, <https://www.un.org/press/en/2016/ga11760.doc.htm>
49. Zhang, Laney. “Legal Provisions on Fighting Extremism: China.” Washington: The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, 2014.
50. Wilner, Alex and Claire-Jehanne Dubouloz. “Homegrown Terrorism and Transformative Learning: An Interdisciplinary Approach to Understanding Radicalization.” *Global Change, Peace & Security (formerly Pacifica Review: Peace, Security & Global Change)* 1 (2010) 33-51.
51. Wildman, W. J. “The Religious Violence Project, A Report to the 2010-2011.” Boston: Boston University School of Theology, (2011).